

**TÜRK - İRAN İLİŞKİLERİNDE
GÜNEY AZERBAJCAN MESELESİ
(1918-1938)**

Yrd. Doç. Barış METİN*

Özet

Güney Azerbaycan, İran'ın kuzeyinde Azeri Türklerinin yaşadığı bölgedir. Mondros Mütarekesi sonrasında, milli mücadelenin ilk yıllarında ve Cumhuriyet döneminde Türk-İran ilişkilerini oluşturan konular genellikle Güney Azerbaycan ile ilgilidir. Söz konusu süreçte Güney Azerbaycan topraklarından gelecek Ermeni ve Nesturi tehdidine karşı Türk birlikleri, Azeri Türkleri ile ilişkileri geliştirmeye çalışmıştır. Rıza Pehlevi döneminde, Güney Azerbaycan'da Azeri Türklerinin Farslaştırılması çalışmaları başlamıştır. Türkiye, özellikle Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri'nin bölgeye yaptığı gezilerden elde ettiği bilgiler ile Güney Azerbaycan'ın durumundan haberdar olmuştur. Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri bölgeye dair yapılabilecek girişimler hakkında çeşitli öneriler ileri sürülmüştür.

Anahtar Kelimeler; Türkiye, İran, Güney Azerbaycan, Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşavirliği, Asimilasyon.

Abstract

South Azerbaijan is an area where Azeri Turks live in the North of Iran. After Montreaux Convention, in the early years of Independence War and Republican period topics constucting Turkish- Iran relations are generally about South Azerbaijan. During the period Turkish troops tried to develop relations with Azeri Turks against Armenian and Nestorian threats from South Azerbaijan lands. Under Rıza Pehlevi's government trials for

---

* Uşak Üniversitesi, baris.metin@usak.edu.tr

convention of Azeri Turks into Persian began. Turkey, especially with the information from the First Common Inspectorship Chief of Consultancy's travels to the area, was informed about the situation of South Azerbaijan. First Common Inspectorship Chief of Consultancy had some suggestions for interventions in the area.

Key Words; *Turkey, Persia, South Azerbaijani, First Common Inspectorship, Assimilation.*

GİRİŞ

Güney Azerbaycan'ın Genel Coğrafik Özellikleri:

İran Azerbaycan'ı olarak da adlandırılan Güney Azerbaycan; kuzeyde Aras Nehri, batıda Doğu Anadolu, güneyde İran'ın Kürt bölgesi ve Hamse, doğuda Talış ve Muğan Dağları ile sınırlı ve Azeri Türkleri ile meskûn, Azerbaycan, Hindistan, Anadolu, Kafkasya ve İran yolları üzerinde olması bakımından stratejik önemi olan bir bölgedir. Söz konusu alan coğrafi özellikleri bakımından denizden uzak, yüksek bir yayla konumundadır. Sehend ve Sebelan en yüksek dağları iken, pek çok nehirlerin döküldüğü Urmiye gölü ise deniz seviyesine en yakın bölgesidir. Kuzeyde Araz ve güneyde Kızıl Üzen, Güney Azerbaycan yaylalarını sulayan derelerin döküldüğü ve bunları Hazar Denizi'ne ulaştıran önemli nehirlerdir.¹ Güney Azerbaycan, elverişli iklimi, yeterli yağış alması sebebiyle İran'ın en verimli tarım alanlarına sahiptir. Aynı zamanda önemli bir hayvancılık merkezidir. Yakın zamana kadar İran'ın en önemli sanayi bölgesi olan Güney Azerbaycan'ın belli başlı şehirleri şunlardır; Tebriz, Hamedan, Urmiye, Erdebil, Kazvin, Zencan, Hoy, Marağa, Miyana, Merend, Eher, Miyandab, Salmas, Nagede, Ebher, Bicar, Takestan, Sarab, Mişkin (Hiyov), Astara, Makü, Halhal, Gorve, Mugan (Germi), Heştrud, Geydar (Hudabende), Save, Kengaver.(Blaga 1997:279) 1906 yılında İran'da kabul edilen seçim yasasına göre oluşturulan Azerbaycan eyaletine ise şu şehirler dâhil edilmiştir; Tebriz, Urmiye,

¹ Güney Azerbaycan'ın coğrafyası hakkında daha geniş bilgi için bkz., Sahir; Habib "İran Azerbaycan'ı Tabii Coğrafyası " *Azerbaycan Yurt Bilgisi*, Cilt III, Bürhanettin Matbaası, İstanbul 1934, s. 149-153, 183-190.

Hoy, Deylemgan, Makü, Marağa, Binab, Miandoab, Sovucbulak, Dehhargan, Merend, Eher, Erdebil, Meşkin, Astara, Halhal, Serab, Miyane ve Saingala. (Attar 2006: 232)

Güney Azerbaycan'ın Etnik ve Dini Yapısı:

Güney Azerbaycan topraklarının tarih boyunca uzunca bir süre İran sınırları içerisinde olması nedeniyle bölgenin etnik ve dini yapısına dair yapılacak bir inceleme için İran genelinden Güney Azerbaycan özeline inilmelidir. İran tarihine bakıldığında -öncesi olmakla birlikte -Şah İsmail'in Safavi Devleti, Nadir Şah'ın Afşar hükümdarlığı ve Kaçar Hanedanlığı dönemlerinde Türkler, devletlerin hâkim ve kurucu unsuru olmuşlardır. Bu durum 1925 yılına kadar devam etmiş, Kaçar Hanedanlığı'nın yıkılıp Rıza Pehlevi'nin Şah olmasıyla birlikte İran'da Türk idaresi sona ermiştir. Bu tarihten sonra İran'ın farklı coğrafyalarında yaşayan çeşitli Türk unsurları Rıza Pehlevi döneminde Fars milliyetçiliğine dayalı İran Devleti'nde azınlık olarak yaşamak durumunda kalmışlardır. Humeyni devriminden sonra, Şii inancına dayalı olarak kurulan teokratik İran İslam Cumhuriyeti'nde Fars milliyetçiliğine dair uygulamalara devam edilmiştir.

İran'ın etnik yapısı geçmişten günümüze hiçbir dönemde homojen bir yapıda olmamış, bu durum ülkenin idaresi açısından da farklı etnik bölgelere ayrılmasına sebep olmuştur. M.Ö 559 yılında İrani Akameniş Devleti'nin kurulmasından 1925 Kaçar Hanedanlığı'nın yıkılmasına kadar İran; eyalet veya federatif sistemle yönetilmiş, Kaçar Hanedanlığı döneminde ise devletin resmi adı "Memâleke Mahruseye İran (İran korunmuş ülkeleri) olmuştur. Günümüzde İran'daki temel etnik bölgeler şöyledir; Farsistan (bu bölgeyi Farsların yaşadığı merkezi bölge olarak adlandırmak daha doğrudur.) Azerbaycan, Belucistan, Loristan(Luristan), Kürdistan, Arabistan, Laristan, Lekistan, Türkmenistan, Gilan, Mazenderan (Blaga 1997: 16-17) Bunlardan başka İran'ın çeşitli bölgelerine yayılmış şekilde yaşayan az sayıda da olsa Ermeni, Nasturi gibi farklı etnik/dini gruplar ve yukarıda bahsedilen temel etnik grupların alt kolları bulunmaktadır.

Safevi Devleti'nden günümüze söz konusu coğrafyada egemen dini mezhep kendi içinde inanç farklılıklarını barındırmakla birlikte Şiiliktir. Bunun yanında Suni İslam inancına bağlı Talışlar, Kuzey Kürtleri, Türk-

menler, Beluclar, Kazaklar, Sistaniler, Larlar, Tatlar olduğu gibi Hristiyan Ermeni, Nasturiler çok az miktarda da olda Zerdüşter, Yezidiler, Museviler de yıllardır bu coğrafyada varlığını sürdürmüştür. (Blaga 1997: 59)

Azerbaycan Kuzey batı İran ve Güney Kafkasya'da yerleşen ve çoğunluğu Azeri Türkleriyle meskûn olan tarihsel bir ülkedir. (Blaga 1997: 277) Azeri Türklerinin toprakları Rusya'nın Kafkasya'da genişlemesi ve Kaçar Hanedanlığı ordusu başkumandanı Prens Abbas Mirza'nın Ruslara yenilmesi sonucunda 1813 ve 1828 yıllarında imzalanan Türkmençay ve Gülistan anlaşmalarıyla ikiye ayrılmıştır. (Fars 1986: 10) Bu anlaşmalar sonucunda Dağıstan, Gürcistan, Ermenistan ve bugünkü Azerbaycan toprakları İran'dan ayrılmış, Güney Azerbaycan ise Kaçar Hanedanlığı'nda kalmıştır. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kuzey Azerbaycan bağımsızlığını kazanmıştır, fakat söz konusu bölünmüşlük günümüzde de sürmektedir.

I. XX. Yüzyılın Başlarında Türk - İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan;

XIX. Yüzyıl sonlarında ve XX. başlarında İran'da ortaya çıkan siyasi gelişmelere bakıldığında; Osmanlı Devleti'ndeki meşrutiyet hareketleri ile İran'da yaşanan bu türden gelişmeler paralellik göstermektedir. Ayrıca meşrutiyeti isteyenler ile saray arasındaki ilişkiler bakımından da benzerlikler görülmüştür. Örneğin meşruti yönetime saray tarafından (Şah Muzaffereddin) kuşkuyla bakılmış ve istibdat uygulamaları artmıştır. (Saray 1999:101) Çetinsaya'nın (1997) ifadesine göre; söz konusu süreçte İran'ın siyasi ve dini elitlerinin bir bölümü için Osmanlı Devleti model olmuştur. Ayrıca rejim muhaliflerinin toplandığı merkez ise İstanbul'dur. (Çetinsaya 1997: 44) Rusya ve İngiltere'nin İran'ı ele geçirmeye dair aralarındaki rekabetin XIX. Yüzyılın ilk yarısından itibaren giderek artması ve 1907 yılında ülkeyi paylaşma konusunda anlaşmaları, İran'daki meşruti idarenin uzun ömürlü olmasının önünde bir engel oluşturmuştur². İran üzerinde

² İran'da Birinci Dünya Savaşı'na kadar süren İngiliz-Rus rekabeti hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Firuz Kazam-zade, *Barba Za Vliyaniye Vı Persii, Diplomaticheskoye Protivostoyaniye Rassii i Anglii*, Tsentropoligraf, Moskva 2004. İran'da İngiltere ve Rusya arasındaki ekonomik ve politik çekişmeye dair bir diğer aydınlatıcı kaynak ise; S.

uzunca bir süredir mutlak egemen olmaya çalışan Rusya'yı İngiltere ile böyle anlaşmaya zorlayan nedenler arasında, 1905 yılındaki Japon savaşında mağlup olması ve bölgedeki dengeler açısından yaklaşan dünya savaşının nedenleri ve Alman tehdidi yer almaktadır.

Söz konusu anlaşmaya göre; İran'ın kuzeyi Rusya'nın, güneyi de İngiltere'nin kontrolüne bırakılmıştır. Bunun dışındaki alan tarafsız bölge kabul edilerek İran'ın kontrolünde kalmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırasında İran'ın tarafsız bölgesi de Rus ve İngiliz kuvvetleri tarafından işgal edildiği gibi, İran muharip kuvvetlerin fiili savaş da dâhil her türlü mücadele alanı haline gelmiştir.³

Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı Devleti, Almanya ile ittifak yapmış ve Rusya, İngiltere, Fransa gibi dönemin güçlü devletleriyle savaşmak durumunda kalmıştır. Osmanlı Devleti ve Almanya'nın savaşa dair stratejik planları içinde İngiltere'nin Hindistan'dan sağladığı lojistik desteği kesmek ve böylece askeri açıdan zayıflayan düşmanı mağlup etmek önemli bir yere sahiptir. Almanya söz konusu hedefi gerçekleştirmek için Osmanlı Devleti'nin askeri gücünün yanında Halifenin manevi gücünden de faydalanmak istemiş ve ilan edilecek cihat ile İran⁴, Hindistan⁵, Kafkasya, Mısır, Irak ve diğer ülke Müslümanlarının İngiltere'ye ve Rusya'ya karşı isyan etmelerini hedeflemiştir. Dünya savaşı öncesinde Güney Azerbaycan'da Osmanlı Devleti'nin yürütmeye çalıştığı İttihat-i İslam politikası, Ömer Naci⁶ gibi Teşki-

---

A. Suharukov, *İran Mejdu Britaniei i Rossiei Ot Politiki Do Ekonomiki*, Aleteiya, Sankt-Peterburg 2009.

³ Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da yaşanan askeri ve siyasi çekişmelere dair bkz., Barış Metin, *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini, Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara 2007.

⁴ Birinci Dünya Savaşında İran Cephesi hakkında bkz., E. Aysam, *Büyük Harpte İran Cephesi*, C.III, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul 1938, s.1-63.

⁵ Birinci Dünya Savaşı'nda Türk Hint İlişkileri için bkz., Vahdet Keleşyılmaz, *Teşkilat-ı Mahsusa'nın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1999.

⁶ Ömer Naci Bey, Birinci Dünya Savaşı sırasında Teşkilat-ı Mahsusa üyesi olarak bizzat Enver Paşa tarafından Güney Azerbaycan'da aşiretler arasında İttihat-ı İslâm propagandası yapmak ve Sünni, Şii çatışmasının önüne geçmek için gönderilmiştir. Kısa sürede Osmanlı aşiretlerinden ve İranlı gönüllülerden oluşan bir Kuva-i Seferiye oluşturarak Kuzey İran'da Ruslara karşı savaşmıştır. 14 Ocak'ta Rumiye'yi, 14 Şubat

lat-Mahsusa üyelerince Birinci Dünya Savaşı sırasında da sürdürülmüştür. Ayrıca İran-Afganistan ve Hint Müslümanları arasında İngilizlere ve Ruslara karşı isyan başlatabilmek amacıyla Almanya'nın mali destek sağladığı ve başında Hüseyin Rauf Bey'in (Orbay) bulunduğu bir müfreze dahi oluşturmuşlarsa da, ortaya konan hedeflere ulaşmak bir yana, İran içlerinde dahi arzu edildiği ölçüde bir başarı sağlanamamıştır.⁷

1917 yılında Rusya'da Bolşevik ihtilalinin başlaması ve Çarlık döneminin bu süreçte sona ermesi ile Bolşevikler, Osmanlı Devleti ile Brest-Litovsk anlaşması imzalamışlar ve savaştan çekilmişlerdir. Söz konusu gelişmeler Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan bölgesine ulaşması için elverişli yeni bir zemin oluşturmuş ve 1918 yılının ocak ayında Türk ordusu Güney Azerbaycan üzerinden Bakü'ye girmeyi başarmıştır.

Ancak 30 Ekim 1918 tarihinde Mondros Mütarekesinin imzalanması sonucunda Türk ileri harekâtı durmuş, İran'ın kuzeyinde bulunan Türk birlikleri mütarekenin 11. maddesi gereğince savaştan önceki sınırlara geri çekilmek zorunda kalmıştır. İran ise ilerleyen günlerde İngiltere tarafından işgal edilmiştir. (Saray 1999:106)

1915'de de beraberindeki kuvvetlerle Tebriz'i işgal etmiş ve orada bir müddet kalmışlardır. Güney Azerbaycan'da Ruslara karşı yerli Türk-Müslüman ahaliyi ayaklandırmaya çalışan Ömer Naci Bey, yakalandığı tifüs hastalığı sebebiyle tedavi için gönderildiği Kerkük'te 1916 yılında hayatını kaybetmiştir. Ömer Naci'nin ölüm haberi üzerine Milli Ajans, 29 Temmuz 1916'da şu haberi geçmiştir; "Hürriyet ve Meşrutiyet'in teessüsü gayerine hayatını, ruhunu feda ile bu yoldaki mücadeleleriyle inkılâp tarihimizde pek yüce bir ad ve yer kazanmış olan Türk vatansveri hatib-i şehir Ömer Naci Bey, İran'daki Ruslara galebe çalan Türk bayrağı altında mücadelesine devam ettiği bir sırada tifüs hastalığına yakalanarak tedavi edilmek için naklolunduğu Kerkük şehrinde şehitler katına uçmuştur." Ömer Naci Bey hakkında daha geniş bilgi için bkz., Fethi Tevetoğlu, *Ömer Naci*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyüklükleri Dizisi: 45, Ankara 1987.

⁷ Rauf Bey Hayet-i Müfrezesi hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Barış Metin, *agt.*, s. 48-67. Ayrıca Kurtcephe İsrail, Balcıoğlu Mustafa, "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk Alman Projesi – Rauf Bey Müfrezesi", *OTAM Dergisi*, Ocak 1992, s. 249. Barış Metin, "Doğu Siyasetinde Türk-Alman ihtilafı ve Hüseyin Rauf Bey Heyet-i Müfrezesi'nin Türk Sınırına Çekilmesine Dair Tartışmalar, (Ağustos 1914-Eylül 1915)", *Askeri Tarih Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 15, Yıl: 8, Genel Kurmay Basım Evi, Ankara 2010, s. 61-75.

II. 1918 – 1923 Arası Türk - İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan;

Türk kuvvetlerinin İran'dan (Güney Azerbaycan'dan) tamamen çekilmesinden sonra ülkede bir kargaşa ve otorite boşluğu yaşanmaya başlanmıştır. Bu dönemi kendi çıkarları için iyi değerlendiren İngiltere, İran'daki gücünü daha da arttıracak ve ülkenin siyasi varlığına son verecek mahiyetteki bir anlaşmayı 1919 tarihinde Vüsük Üd Devle Hükümeti'ne imzalatmıştır. Ancak Ahmet Şah Kaçar bu duruma karşı çıkınca, İngiltere'nin desteğiyle 1921 yılında askeri bir darbe tertiplenmiş ve Seyit Ziyaddin devlet başkanlığına, Rıza Pehlevi de savaş bakanlığına getirilmiştir. 1923'te ise Rıza Pehlevi, İran Başbakanı ilan edilmiş, 1925'ten sonra da İran Şah'ı olmuştur. (Attar 2006: 92)

Savaş sonrası İran'da devlet egemenliğini yeniden inşa etmek ve düzeni sağlamak oldukça güç olmuştur. Bu dönemde bazı Azeri Türkleri, Bolşeviklerin de desteğiyle, İngiltere'nin boyunduruğundan ve onun kontrolündeki Tahran idaresinden kurtulmak için isyan etmiş ve 23 Haziran 1920'de merkezi bir hükümet oluşturduklarını ve Şey Muhammed Hıyabani önderliğinde "Azadistan Cumhuriyeti"ni kurduklarını ilan etmişlerdir⁸.

⁸ Birinci Dünya Savaşı sonrasında İngilizlerin Güney Azerbaycan'ı işgal etmesi ve Tahran yönetiminin buna boyun eğmesi üzerine Şeyh Muhammed Hıyabani'nin önderliğinde ve o dönemde Sovyetlerin de desteğiyle söz konusu gelişmelere karşı ciddi bir muhalefet hareketi ortaya çıkmıştır. Şeyh Muhammed Hıyabani, 1879 yılında Tebriz yakınlarında Hamne Kasabası'nda doğmuştur. İran'da medrese tahsili görmesine karşın Hıyabani'nin Sosyalist söylemleri o dönemde dikkat çekmiştir. İran'da 1905-1911 ihtilallerine katılmış, 1909-1911 tarihleri arasında II. meclise seçilmiştir. 1911 yılında Çarlık Rusya'nın İran'daki işgallerine karşı halkı kızdırdığı gerekçesiyle Rus Kazak Alayı tarafından tutuklanma tehlikesiyle ülkeyi terk etmiştir. 1914 yılında gizlice Tebriz'e geri dönmüştür. 1917 yılında Tebriz'de *Teceddüd Gazetesini* çıkarmaya başlamıştır. Bolşevik devrimi sonrası Azerbaycan Demokrat Fırkası'nı kurmuştur. Azerbaycan'da İngilizlerin yaptıklarına karşı Hıyabani'nin önderlik ettiği grup isyan ederek 23 Haziran 1920 tarihinde Tebriz'de yönetimi ele geçirmiş ve İran kabinesinin başında bulunan Vüsük-üd Devle ve İngiliz işgaline karşı Demokratik Azadistan Devleti'ni kurduklarını ilan etmişlerdir. Ancak Hıyabani, bir grup arkadaşının kendi yanından ayrılıp Bolşeviklere yakın yeni bir grup kurmaları, özellikle Gilan bölgesindeki yapılanmayla bir koalisyonu reddettiği ve İran merkez hükümetiyle ilişkilerini soğuk tutması nedeniyle muhafazakâr Şahseven aşiretinin ve Şikak Aşireti Reisi Simko İsmail'in faaliyetleri neticesinde üç-dört ay gibi kısa bir sürede Azadistan Devleti yıkılmış ve Hıyabani de öldürülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz., M.Reza Gods, *İran vı XX Beke, Politicheskaya İstoriya*, Moskva 1994, s. 79-81., Aygün Attar (Haşimzade), a.g.e., s.264-268.

Tahran Hükümeti, bu durumun üstesinden ancak Eylül 1920 tarihinde askeri güç kullanarak gelebilmiştir. İsyan eden Azeri Türklerinin arasında Türkiye yanlısı ve zamanında İttihat ve Terakki içerisinde bulunmuş milliyetçi Azeri aydınları da yer almıştır. (Çetinsaya 2000: 770) İran tarafında bu gelişmeler yaşanırken Osmanlı Devleti ise Mondros Mütarekesi sonrası fiili olarak işgal edilmiş durumdadır. İtilaf Devletleri de Osmanlı topraklarını nasıl parçalayacaklarını Paris Barış Konferansı'nda görüşmeye başlamıştır. İran böyle bir dönemde, henüz iç sorunlarını tam olarak halledememişken, Paris Konferansı'na başvurarak Osmanlı Devleti topraklarında haklarının olduğunu ve Güney Azerbaycan sınırının kuzeyde Araz(Aras) Irmağı'ndan başlayarak, kuzeydoğuda Derbent'e kadar uzanan ve Tiflis, Kars ve Erzurum yakınından geçen Erivan ve Elizabetpol'u da içine alan bir bölgeyi kapsadığını ifade ederek bu toprakların İran'a verilmesini talep etmiştir. (Gedil 1986: 14) Söz konusu bölgede müstakil bir Ermeni ve Kürt Devleti kurmayı planlayan ve bunun alt yapısını hazırlamaya çalışan İngiltere, söz konusu talebi ciddiye almamıştır. (Sonyel 1995: 42) Türk halkı için böylesine zor bir dönemde, İran'ın tavrı, Türk aydınlarını ve basınını şaşırtmış, Süleyman Nazif bu konuya dair yayınladığı makalesinin başlığını "*Vay Brutüs sen de mi?*" şeklinde koymuştur. (Sarıhan 1993: 230-231'den naklen)

Türk topraklarının fiili olarak işgal edilmesine Türk milleti kayıtsız kalmamış, Mustafa Kemal Paşa'nın önderliğinde, işgallere karşı Misak-ı Milli çerçevesinde ülkenin bağımsızlığı için mücadeleye başlamıştır. Söz konusu süreçte Türk kuvvetleri silah ve teçhizat bakımından Kazım Karabekir'in komutasındaki, Erzurum merkezli 15. Kolordu'da diğer bölgelere nazaran daha güçlüdür. 15. Kolordu bağımsız bir Ermenistan için ayaklanan ve bölgedeki Türklere saldıran Ermeni Taşnak ve Hınçak çetelerine ve silahlı birliklerine karşı başarıyla mücadele etmiştir. (Öke 2001:176-179)

Bu dönemde ülke sınırları dışında gelişen olaylar da yakından takip edilmiş ve milli menfaatler doğrultusunda politikalar geliştirilmeye ve uygulanmaya çalışılmıştır. Simko (İsmail) isyanı bu duruma bir örnektir. Simko; İran - Türkiye sınırı bölgesinde yaşayan Kürt Şikak aşireti reisidir ve İran'a karşı o dönemde isyan etmiştir. Türk ordusundan firar eden Kürtleri yanına alarak güçlenen Simko, Güney Azerbaycan'da kısa zamanda

Türklerin boşalttığı bölgeleri ele geçirmiştir. İran, Mayıs 1919'da Simko isyanını bastırmaya çalışmış fakat bunda başarılı olamamıştır. Simko, ilk zamanlarda İngilizlerden destek arayışına girmiş fakat bunu gerçekleştirememiş ve Anadolu'da Milli Mücadele önderleriyle irtibata geçmiştir. Bu süreçte Simko'ya İran bölgesinden gelebilecek Nasturi ve Ermeni saldırılarına karşı işbirliği amacıyla cephaneye yardımcı yapılmaya başlanmıştır.⁹ Simko'ya Türkiye'nin desteği Milli Mücadele'nin zaferle sonuçlandığı 1922 yılına kadar sürmüştür. Bu dönem içinde Simko, gücünü her geçen gün arttırmış ve Güney Azerbaycan'da üstünlüğü eline geçirmiştir. (Çetinsaya 2000: 773)

İran, Türkiye'nin Simko'yu kullanarak topraklarını işgal etmek istediğini düşünmüş ve Simko'ya verilen desteğin sona erdirilmesini talep etmiştir. 15. Kolordu kumandanı Kazım Karabekir Paşa, dönem itibariyle Simko'ya verilen desteğin sebeplerini şöyle ifade etmiştir; "*Simko, Ermeni ve Nasturilerle muharebelerde bulunuyordu. Bilhassa Ermenilerin Van'a sarkıntılık etmemesi için Simko'yu tutuyordum. Ayrıca Simko, Irak bölgesinde İngilizlere karşı mücadele eden Türk birliklerinin İran üzerinden geçmelerine müsaade ediyordu.*" (Karabekir 1966:991)

23 Nisan 1920'de açılan Büyük Millet Meclisi Hükümeti, aynı yıl Gümrü Anlaşması (Soysal 2000: 19-23) ve 16 Mart 1921 tarihinde Sovyetlerle imzaladığı "Türk - Sovyet Dostluk Anlaşması" (Komisyon 1982: 29) ile Türkiye'nin kuzey doğu bölgesini (Batum hariç) Misak - Milli çerçevesinde güvence altına almıştır. Ankara Hükümeti ile Sovyetler arasındaki gelişen iyi ilişkiler neticesinde her iki ülke söz konusu durumu daha da güçlendirmek için bölgede Sovyetler, Afganistan ve İran'ı da içine alan geniş katımlı bir barış çemberi oluşturmayı düşünmüştür.

---

⁹ Bu durum Türkiye Cumhuriyeti Genel Kurmay Başkanlığı tarafından yayınlanan *İstiklal Harbi*, adlı kitapta şöyle ifade edilmektedir; "...Şikak aşireti reisi Simko (İsmail Ağa) 1919'dan beri Van sınırına yakın yerlerde ve Rumiye bölgesinde Nasturi aşiretlerine karşı mücadele etmekte ve 15. Kolordu tarafından cephaneye ve silah verilmek suretiyle desteklenmekteydi." Geniş bilgi için bkz, *Türk İstiklal Harbi, III Cilt, Doğu Cephesi 1919-1921*, Genel Kurmay Basım Evi, Ankara 1965, s. 263.

Bu amaca uygun olarak 1 Mart 1921'de "Türk - Afgan Dostluk Anlaşması" imzalanmıştır¹⁰. Sıra İran'la yapılacak anlaşmaya gelmiştir. Ancak İran, yıllardır topraklarını işgal eden Sovyetler'le (Ruslar'la) ve Simko'ya dönem itibariyle destek veren Ankara Hükümeti ile böyle bir ittifak içerisine girmeye pek sıcak bakmamıştır. Türkiye ve Sovyetlerin hedefi ise kurulacak ittifaklarla İngiltere'nin bölgedeki varlığını sona erdirmektir.

1921 yılı sonları geldiğinde İran'da savaş bakanı olan Rıza Pehlevi, ülkenin idaresini ele almaya ve siyasi istikrarı kurmaya başlamıştır. Rıza Han, Ankara Hükümeti'nin Anadolu'nun bağımsızlığı için verdiği mücadeleyi kazanacağını anladıktan sonra, Türkiye ile iyi ilişkiler kurmaya ve bu ilişkileri geliştirmeye gayret etmiştir. Bu amaçla Ağustos 1921'de Mümtaz Üd Devle'yi Ankara'ya fevkalade sefir olarak atamıştır. Türkiye'de bu dönemde İran'la olan ilişkilerini geliştirmek istemiştir.

Zira Büyük Millet Meclisi Hükümeti Dış İşleri Bakanı olan Yusuf Kemal (Tengirşek), 21 Haziran 1921'de mecliste yaptığı bir konuşmada "*...İran milletiyle birbirimize karşı uyguladığımız siyaseti saptamak ve dostluk ilişkilerini güçlendirmek üzereyiz*" demiştir (Sonyel 1995: 251).

İran'ın Ankara Sefiri Mümtaz Üd Devle, 22 Haziran 1922'de Ankara'ya ulaşmış ve 30 Haziran 1922'de Ankara Hükümeti'ne itimatnamesini sunmuştur. Bu esnada Mustafa Kemal Paşa, İran Sefirine, kendisinin Ankara'ya atanmasından duyduğu memnuniyeti ifade etmiş, şahsı ve Türkiye Büyük Millet Meclisi adına hoş geldiniz demiş, Türk halkının İran gibi dindaş ve komşu bir devletle iyi ilişkiler içinde olmasından Türk halkının duyduğu memnuniyeti İran halkına iletmesini istemiş ve karşılıklı iki dost ve dindaş ülke halklarının dostluğunun bundan sonra da süreceğini ve İran'a her türlü desteğin verileceğini ifade etmiştir.¹¹

Mustafa Kemâl Paşa, İran'ın Ankara Sefiri Mümtaz Üd Devle onuruna, Sovyetlerin Ankara'daki elçisi Aralof'un verdiği yemekte, iki ülke arasındaki ilişkiler hakkında görüş ve temennilerini ayrıntılı olarak ifade etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, söz konusu konuşmasında; Sovyetler, Azerbaycan,

¹⁰ Anlaşmanın kanun tasarısı için bkz., *Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri*, 30.18.1.1, 3.29.11 (Bundan sonra söz konusu arşiv B.C.A olarak ifade edilecektir.)

¹¹ Daha geniş bilgi için bkz., *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s.42.

Türkiye, Afganistan ve İran arasındaki dostluğun her bir ülke halkı için ve bölge için barışın ve güvenliğin bir göstergesi olduğunu, Türkiye'nin bağımsızlık mücadelesinin yalnızca kendi ülkesi için değil aynı zamanda doğunun ezilen ve sömürülen tüm halkları için ve onlara örnek olduğunu, o güne kadar doğu milletlerinin başında yer alan ve kendi halkına sürekli zulüm eden hükümdarların sayesinde bölge halklarının da birbirine düşman nazarından baktığını, ancak bu dönemin geride kaldığını, artık İran halkıyla, Türk halkının karşılıklı dostane ilişkiler içinde olacağını ifade etmiştir.¹²

İran ve Türkiye arasındaki söz konusu yakınlaşma kısa zamanda ikili ilişkilerde de etkisini göstermeye başlamış ve Türkiye, Simko'ya, Ermeni ve Nasturi tehlikesi nedeniyle verdiği destekten vazgeçmiş, onun Güney Azerbaycan bölgesindeki faaliyetlerine son vermiştir. (Çetinsaya 2000: 779) İran'da kendi bölgesindeki İngiliz faaliyetlerini olabildiğince durdurmaya çalışmıştır. Bu gelişme üzerine İran, kısa zamanda Simko isyanını bastırmıştır.¹³

Bu iyi ilişkiler çerçevesinde henüz 30 Ağustos zaferi kazanılmadan, 27 Ağustos 1922 tarihinde Afganistan ve İran elçilikleri Başvekil Rauf Orbay'ı ziyaret ederek Türkiye'nin elde ettiği zaferden duydukları memnuniyeti ifade etmişlerdir. Eylül 1922'de ise İran Başbakanı ve Dış İşleri Bakanı Kavam Üs Saltana'nın tebrik mesajı elçilik vasıtasıyla Ankara'ya ulaştırılmış ve Ekim 1922'de Tahran hükümeti tarafından Ankara'ya bir heyet gönderilerek Mustafa Kemal Paşa'ya çeşitli hediyeler sunulmuştur (Çetinsaya 2000: 780).

Dostane gelişmeler çerçevesinde Türkiye, Muhittin Paşayı 7 Ekim 1922'de Tahran Büyükelçisi olarak atamış ve Muhittin Paşa 7 Şubat 1923'de Türkiye'nin ilk Tahran büyükelçisi olarak Rıza Han'a güven mektubunu sunmuştur. (Sonyel 1995: 274) Türkiye'nin Muhittin Paşa'yı büyü-

---

¹² Konuşmanın tam metni için bkz, *Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri*, C.II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997, s.43.

¹³ Türkiye Simko'nun silahlarını teslim ederek Türkiye'de yaşamasına izin vermiştir. Zira Simko'nun bağlı olduğu Şikak aşireti Cumhuriyet Dönemi'nde Hakkâri bölgesinde 1924 yılında çıkan Nasturi ayaklanmasının bastırılması harekâtına katılmıştır. Daha geniş bilgi için bkz., *Harp Akademileri Bülteni*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları Harp Akademileri Basım Evi, İstanbul 1998, s.11 .

kelçi olarak ataması, İran içinde Azeri Türkleri ve II. Abdülhamit döneminden beri faaliyetlerini sürdüren İttihat-ı İslam fikrini benimseyen kişiler arasında memnuniyetle karşılanırken, İngiltere durumdan oldukça rahatsız olmuş, söz konusu gelişmeleri bölgedeki varlığına tehdit olarak algılamıştır (Çetinsaya 2000: 781).

Türkiye'nin Muhittin Paşa'yı Tahran'a büyükelçi olarak tayin etmesi, İran içinde de bazı sıkıntılara sebep olmuştur. İran, Türkiye'nin milli mücadeleyi kazanmasından sonra Azeri Türkleri ve onların topraklarıyla ilgileneneğinden endişelenmiştir. İran, söz konusu dönem itibarıyla asker, mühimmat ve ekonomik bakımdan oldukça güçsüzdür. Hatta ülkesindeki muhalifleri susturabilmek için dahi Türkiye'nin desteğine ihtiyaç duymuştur. İran'ın söz konusu endişesini Rıza Han dahi Türkiye'nin Tahran ateşemiliteri Hüseyin (Tugaç)'e şöyle ifade etmiştir; “*Öyle zannediyorum ki Türkiye'nin İran Azerbaycan'ında gözü vardır. Burasını almak ister... Evet, Azerbaycan halkı Türk'tür. Türkiye bunu ihmal edemez. Vakıa, şimdi Türkiye böyle bir politika gütmüyor. Mustafa Kemal Paşa çok akıllı bir zattır. Fakat kendisinden sonra Türkiye yine İttihat ve Terakki hükümetinin siyasetini (Turan siyasetini kastediyor) benimseyebilir. Görüyorum ki demiryolu inşaatınız iki koldan Azerbaycan'a doğru yönelmiştir. Gerekir ki Türkiye Azerbaycan'ı er geç alsın.*” (Arar 1981: 16).

Lozan Konferansı'nda Türkiye'nin diğer sınırları kesin olarak belirlerken Irak sınırını ve dolayısı ile Musul sorununu bir çözüme kavuşmamıştır. Mustafa Kemâl Paşa, Lozan Konferansı sonrasında, Musul'un akıbetinin henüz belirsiz oldu bir dönemde, bu bölgeye yapılacak muhtemel bir askeri harekâta, İran'dan faydalanmayı düşünmüştür. Zira bu durumu kanıtlar nitelikteki bir konuşmasında Mustafa Kemal Paşa; “*Rıza Han bana yaverini göndermiştir. Rıza Han'ın yaveri vaktiyle İstanbul'da tahsil etmiş, akıllı bir adamdır. Onunla bazı mahrem muhavereler yaptık. Fakat görüldüğüne nazaran onlar bizden istifade teminine matuf bir hareket takip ediyorlar. Biz onlara top verelim, cephaneye verelim ve sair yardımlar yapalım. Buna mukabil her emrimize amade olarak icap ederse Irak harekâtını yapmak için hemen hareket edeceğine söylüyor.*” demiştir. (İnan 1996: 48) Ancak İran, Paris Konferansı'na katılmak istediği gibi, Lozan Konferansı'na da temsilci göndermek için İngiltere'ye başvurmuştur. Musul'un Türkiye'ye

dâhil olmasını hiçbir zaman istememiş, hatta Türkiye’de yaşayan Kürtler üzerinde hakkı olduğunu ileri sürmüştür. İngiltere, Lozan’da bir Kürt Devleti’nin kurulması ile ilgili herhangi bir durumun söz konusu olamadığını belirterek İran’ın talebini geri çevirmiştir (Çetinsaya 2000: 794).

Türkiye, milli mücadeleyi kazandıktan sonra İran ile olan ilişkilerini istikrarlı bir çizgide sürdürmeye dikkat etmiştir. İran’ın siyasi bütünlüğünü koruması desteklenmiş, bu amaca uygun olarak Rıza Han ile iyi ilişkiler kurulmuştur. Çünkü İran’ın siyasi bütünlüğü Türkiye’nin güvenliği açısından gerekli görülmüştür. Zira İngiltere söz konusu dönem itibarıyla Irak’ı ele geçirmiş ve Türkiye ile sınır komşusu olmuştur. İngiltere, dönemin en güçlü sömürgeci devletlerinden olduğu için bu durum Türkiye’nin güvenliğini tehdit etmektedir. Şayet aynı şekilde İran bölgesi de İngiltere’nin tamamen eline geçerse, Türkiye’ye yönelik tehdit daha da artacaktır. Türkiye’nin İran’a dair görüşlerini içeren ve dönemin askeri belgelerine dayanarak yazılmış bir kitapta söz konusu gelişmeler şöyle değerlendirilmiştir; “...gelecekte beklenen daha büyük tehlikeye meydan vermemek için İran’la dostluk ilişkileri arayıp kurmakta fayda vardı. Zira İran Devleti’nde ırk birliği yoktu. Buna karşılık kuzey ve güneyden gelen tazyiklerin ve Türkiye’de meydana gelen olayların bıraktığı etkilerle çeşitli ırkların milliyet hisleri, İran hükümetinin bütün ters yönde gayretlerine rağmen kuvvetleniyordu. Bu itibarla bir gün bu devletin parçalanacağını düşünmek mümkündü. Böyle bir durum hâsıl olduğu takdirde ise Türkler, Ruslar ve İngilizler gibi İran’da daha çok tehlikeli komşularla daha geniş bir surette çevrilmiş olacaktı ki, bunun doğuracağı sakıncaların önemi açıktır” (Çetinsaya 2000: 785’den naklen).

III. 1924-1938 Arası Türk - İran İlişkilerinde Güney Azerbaycan

Türkiye’nin 1 Kasım 1922’de saltanatı kaldırması ve 29 Ekim 1923’de Cumhuriyeti ilan etmesi İran tarafında ilgiyle takip edilmiş, hatta Nisan 1924’te, İran’ın hanedan ailesi “Kaçarlar” sınır dışı edilmiş ve Cumhuriyet yönetimine geçme fikri tartışılmaya başlanmıştır. Bu gelişmelerin öncülüğünü 28 Ekim 1923’de İran başbakanı olan Rıza Han yapmıştır. Rıza Han, başbakan olduktan sonra Türkiye büyükelçisini değiştirmek istemiş ve Ocak 1924’de Seyyid Tabataba’yi Türkiye büyükelçisi olarak atamıştır.

Söz konusu dönemde İran'da saltanatın kaldırılması ve Cumhuriyet'in ilan edilmesi için Türkiye büyük çaba harcamıştır. Gazi Mustafa Kemal Paşa, Türkiye'nin Tahran büyükelçisi Muhittin Paşa vasıtasıyla Rıza Han'a Cumhuriyet'in ilan edilmesi yolunda tavsiyelerde bulunmuştur (Şimşir 1996: 86-87).

Aynı tarihlerde Türk basınında İran'da Cumhuriyetin ilan edileceğine dair haberler yayınlanmaya başlanmıştır. İran'da Cumhuriyet ilan edilmesine dair gelişen olaylar Sovyetler tarafından da desteklenmiş, bu yolla İngiltere'nin bölgeden uzaklaştıracağı düşünülmüştür (Çetinsaya 2000: 787).

İran'da Mart 1924'e gelindiğinde kısa bir süre sonra Cumhuriyetin ilan edileceğine dair beklentiler artmıştır. Rıza Han 21 Mart Nevruz günü Cumhuriyeti ilan etmeyi düşünmüştür. İran'daki mollalar da Cumhuriyet fikrine sıcak bakmakta, hatta destek vermektedir. Ancak 3 Mart 1924'de Türkiye'nin halifeliği kaldırması, İran'da, özellikle mollalar arasında Cumhuriyet fikrine muhalefeti arttırmıştır. Rıza Han kısa süre sonra Cumhuriyet idaresi fikrinden vazgeçtiğini ilan etmiştir. Bu haberi Gazi Mustafa Kemal Paşa Çankaya'da Hamdullah Suphi ve bazı zevatla yemekten öğrenmiş ve memnuniyetsizliğini ifade etmiştir. Bunun üzerine Hamdullah Suphi, İran'da Cumhuriyet yönetimini kuracak aydın zümrenin henüz mevcut olmadığını ifade etmiştir (Tanrıöver 2000: 35-36).

Cumhuriyet'in ilan edilememesi ve özellikle Musul meselesinde İran'ın takındığı tavır sebebiyle iki ülke arasındaki ilişkilerde bir soğukluk dönemi başlamıştır. Bu süreç 31 Ekim 1925'te İran Meclisinin Kaçar hanedanına son verinceye kadar devam etmiştir. Türkiye bu gelişme üzerine yeniden harekete geçmiş ve 7 Kasım 1925'te Tahran Büyükelçiliği'ne Memduh Şevket (Esendal) Beyi tayin etmiştir. Mustafa Kemal Paşa, Memduh Şevket Bey'den Rıza Han'a Cumhuriyet idaresine geçmesi halinde ülkesi için daha hayırlı olacağını ve Türkiye'nin de kendilerini destekleyeceğini bildirmesini istemiştir (Şimşir 1996: 87).

Ancak Türkiye'nin söz konusu girişimleri sonuçsuz kalmış, İran meclisi, 12 Aralık 1925'de Rıza Han'ı "Şah" ilan etmiştir. Bunun üzerine Türkiye ve İran arasında kısa süren bir soğukluk dönemi başlamıştır. Türkiye Rıza Han'ın Şah olmasından dolayı kutlama mesajı dahi göndermemiştir. 27

Aralık 1925 günü Rıza Şah, Tahran büyükelçisi Memduh Şevket Beyi kabul ederek Türkiye ile iyi ilişkiler kurmak istediğini, mevcut yönetimle de bunun gerçekleştirilebileceğini Ankara'ya iletmesini istemiştir. Türkiye bu gelişme üzerine 5 Ocak 1926'da kutlama mesajını göndermiş (Şimşir 1996: 88) ve Türkiye ile İran arasındaki ilişkiler yeniden düzelmeye başlamıştır. Türkiye, İran Şahı Rıza'nın resmi taç giyme merasimine oldukça önem vermiştir. Bu merasim için Tahrana Türk uçakları gönderilmiş, ayrıca bakanlar kurulunun 29 Nisan 1926'da yaptığı toplantıda İran Şahı'na kıymetli taşlarla bezenmiş (murassa) bir kılıcın hediye edilmesi kararlaştırılmıştır (B.C.A., 03. 18. 01. 01. 018. 28.6).

A. Sınır Uyuşmazlıkları Meselesi

Musul meselesinin Lozan'da halledilememesi ve 1924'de İstanbul'da toplanan Haliç Konferansı'nda İngiltere ile Türkiye arasında bir anlaşmaya varılamaması sebebiyle konu Milletler Cemiyeti'ne ve oradan da Lahey Adalet Divanı'na götürülmüştür. İngiltere söz konusu dönemde Türkiye içerisinde kargaşalıklar çıkararak, Türkiye'nin Musul meselesi ile ilgilenmesini engellemeye ve uluslararası arenada Türkiye'nin henüz iç problemlerini dahi halledememiş bir ülke olarak algılanmasına çalışmıştır. İngiltere'nin söz konusu amacına uygun bir gelişme 13 Şubat 1925'te Erganiye bağlı Eğil nahiyesi Piran Köyü'nde yaşanmış ve Şeyh Sait olarak bilinen bir Kürt aşiret reisinin öncülük ettiği isyan patlak vermiştir. İsyan kısa sürede Bingöl, Muş ve Diyarbakır bölgelerine yayılmış, isyana Celali, Zeylan, Mardin bölgesinden Ballı, Dekoriki, Hakan, Ömerkan, Hobige aşiretleri ile Siirt ve Bitlis dolaylarından bazı aşiretler de katılmıştır (Komisyon 1998: 13).

Fethi Bey (Okyar) Hükümeti isyanı bastırmakta yetersiz kalınca istifa etmiş ve yeni hükümeti kurma görevi İsmet Paşa'ya (İnönü) verilmiştir (Okyar 1980: 367). Yeni hükümet isyanı bastırmak amacıyla olağanüstü tedbirler almayı gerekli görmüş ve Takrir-i Sükûn Yasası çıkarılmış, ayrıca İstiklal Mahkemeleri kurulmuştur.¹⁴ Alınan sıkı tedbirler neticesinde isyan bastırılmış ve 15 Mayıs 1925'te Şeyh Sait ve yandaşlarından bazıları İran'a

---

¹⁴ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Ergün Aybars, *İstiklal Mahkemeleri*, C. I, İzmir 1988, s.276-282.

kaçmak üzereyken Varto'nun güneyinde Murat Nehri üzerindeki Çarpuk Köprüsü'nde yakalanmıştır (Komisyon 1998: 15).

Türkiye söz konusu isyanı bastırmakla uğraşırken Milletler Cemiyeti ve Lahey Adalet Divanı, Musul'un Irak'a ait olduğu hükmünü vermiş, o günün koşullarında Türkiye bu durumu kabul etmek zorunda kalmıştır.

Şeyh Sait isyanı göstermiştir ki Kürt isyanlarının bastırılmasında en önemli sorun, asi Kürtlerin Türk ordusu karşısında İran'a kaçmaları ve İran'da yaşayan Kürtlerden destek sağlamalarıdır. Türkiye kendini zora sokan bu durumu ortadan kaldırmak amacıyla İran'la 22 Nisan 1926'da Tahran'da "Güvenlik ve Dostluk Anlaşması" imzalamıştır (Komisyon 1982: 94). Türkiye bu anlaşma ile sınır meselelerine son vermek ve iki ülkenin iş birliğini geliştirmeyi hedeflemiştir. Bu amaçla söz konusu anlaşmanın 6. maddesi şu şekilde belirlenmiştir; "*Tarafeyni akideyn hudut mıntıkaları ahalisinin huzur ve emniyetlerini temin edebilmek maksadıyla iki memleketin asayişini muhil ef'al mücrimaneye ve tertibata nihayet vermek için bil cümle tedabir-i lazimeyi ittihaz edecektir. Bu tedabir tarafeyn hükümetlerce ayrı ayrı veya lüzumuna kabil oldukları takdirde müştereken ittihaz olunacaktır.*" Anlaşmanın 1. maddesine göre iki memleket arasında ebedi dostluk kurulacaktır. Diğer maddeler iki devletin birbirine karşı düşmanca harekette bulunmayacağı ve taraflardan biri tecavüze uğrarsa diğerinin tarafsız kalacağını öngörmüştür.¹⁵

Türkiye'nin İran'la yaptığı söz konusu anlaşma özellikle sınır ihlallerini¹⁶ ve bu bölgede yaşayan Kürtlerin isyan etmelerini önleyememiştir.

¹⁵ Anlaşmanın maddeleri için bkz., İsmail Soysal, *a.g.e.*, s. 274, ayrıca Aynur Gedil, *a.g.t.*, ekler.

¹⁶ Türk-İran ilişkilerinde asırlardır devam eden ve XIX. Yüzyıldan itibaren açıkça görülmeye başlanan sınır meselesinin farklı nedenleri vardır. Basra Körfezi'ne kadar uzanan Türk-İran sınırında aidiyeti tam olarak belli olmayan veya aidiyeti belli olmasına rağmen iki ülke topraklarındaki yazlık ve kışlık merkezler arasında göçebe olarak yaşayan aşiretlerin sebep olduğu vergi ve asayiş sorunları Osmanlı- İran devletlerini çeşitli zamanlarda karşı karşıya getirmiştir. XX. Yüzyıl başlarında İngiltere ve Rusya'nın, kendi çıkarları için İran'da sahip oldukları nüfuzu kullanarak gerek hudut civarında yaşayan aşiretleri, gerekse sınır meselesi hakkında İran Hükümeti'ni Osmanlı Devleti aleyhinde kışkırtmaları/yönlendirmeleri sınırdaki asayiş sorunlarının artmasında etkili olmuştur. Söz konusu meselelerin çözümüne dair 1912 yılında Osmanlı Devleti ve İran arasında hudut meselelerini görüşmek üzere bir toplantı yapılmış ve bu toplantı sonrasında Tahran'da bir protokol imzalanmıştır. Bu

Neredeyse her yıl başka bir Kürt isyanı çıkmış ve her zamanki gibi isyancılar İran'a kolayca kaçabilmişlerdir. Bu dönemde Türkiye'nin Güney Azerbaycan'da meydana gelen isyanları desteklediğini düşünen İran, kendi ülkesine geçen Kürklere kaşı ciddi tedbir almaktan kaçınmış, böylelikle Türkiye'yi zor durumda bırakmayı amaçlamıştır. 1926 yılında İran sınırına yakın bölgelerde Nehri, Raçkotan, Raman, Hazo, Haço, Sason, Birinci Ağrı, Koçuşağı gibi irili ufaklı önemli sayıda isyan çıkmıştır.¹⁷ Türkiye Kürt isyanlarını bastırmayı başarmış fakat asiler, İran hududunun kendilerine sağladığı coğrafi durumdan ve hukuki boşluklardan faydalanarak İran'a kaçmış, bir müddet bu bölgede kalıp, İran Kürtlerinden (özellikle Halikanlı ve Belikanlı aşiretleri) lojistik destek sağladıktan sonra Türkiye sınırını geçerek Türk askerlerine veya Türk köylerine yeniden saldırmışlardır. Kürtler bağımsızlık için isyan etmenin yanında dış ülkelerden destek sağlamak amacıyla "Hoybun" (İstiklal) adlı bir Cemiyet kurmuşlar, Halep ve Beyrut'ta şubeler açmış ve Ermeni Taşnak Cemiyeti ile Türkiye aleyhtarlığı konusunda ittifak yapmışlardır (Saray 1999: 115). 1927 yılında Mutki, Bicolor, İkinci Ağrı, Asi Resul ve Tendürek isyanları patlak vermiştir. Bunun üzerine Türkiye 19 Haziran 1927'de "İdari, askeri ve toplumsal sebeplere dayanarak doğu sıkıyönetim bölgeleriyle Beyazıt Vilayeti'nden 1400 kadar kişinin ve bu kişilerin aileleriyle seksen asi ailenin ve bu bölgedeki ağır ceza mahkûmlarının batı vilayetlerine nakli için hükümete yetki yarası" çıkartmıştır (Kabacalı 1991: 61).

protokolün birinci maddesine göre; hudut görüşmelerini yürütmek üzere İngiliz ve Rus temsilcilerin de bulunduğu bir Muhtelit Hudut Komisyonu kurulmuştur. Söz konusu komisyon, 1912 yılında on sekiz toplantı yapmışsa da bahsi geçen meselenin çözümü yolunda kesin bir sonuç elde edilememiştir. Bunun üzerine 1913 yılında İstanbul'da yine sınır meseleleri hakkında Osmanlı Devleti adına Sadrazam ve Dışişleri Bakanı Said Halim Paşa, İngiltere adına, büyükelçi Lois Mallet, İran adına, Mirza Mahmut Hân-ı Kaçar İhtişam Üs Saltana, Rusya adına da Giers'in katıldığı bir konferans düzenlenmiştir. Bu toplantıda alınan kararlar çerçevesinde 17 Kasım 1913 tarihinde İstanbul Protokolü imzalanmıştır. Ancak Birinci Dünya Savaşı'nın ortaya çıkması üzerine sınır anlaşmazlıklarının çözümüne dair görüşmeler kesintiye uğramıştır. Cumhuriyet döneminde Şeyh Sait isyanı ile gündeme yeniden gelen ve Kürt isyanlarına bağlı olarak gelişen sınır meselesi kalıcı olarak Ocak 1932 tarihinde İran'la yapılan anlaşma neticesinde çözüme kavuşmuştur. Bu konuya dair ayrıntılı bilgi için bkz., Barış Metin, *a.g.t.*, s. 14-22.

¹⁷ Bu isyanlar hakkında daha geniş bilgi için bkz., Alpay Kabacalı, *Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları*, Cem Yayınevi, İstanbul 1991, s. 40-59.

Ayrıca bölgede toprak reformu yapacağını açıklamış ve bu işin takipçisi olarak Dr. İbrahim Tali Bey'i¹⁸ görevlendirmiştir (Saray 1999: 115). Söz konusu gelişmeler yaşanırken Doğu Beyazıt'ta bazı Kürt isyancıları, Türk askeri birliklerine saldırmış, bir miktar Türk askerini esir alıp İran'a kaçırmıştır. Bu durum üzerine Türkiye derhal İran'a nota vermiş ve 10 gün içinde esir alınan Türk subay ve erlerinin Türkiye'ye iade edilmesini ve İran'a geçen Türkiyeli Kürtlere engel olunmasını istemiştir (Özgiray 2000: 298-299). Ayrıca Türkiye'nin Tahran Büyükelçisi Memduh Şevket Bey, 11 Ağustos 1927'de Ankara'ya geri çağırılmıştır.

İran, Türkiye'nin notasına 6 Ekim 1927'de cevap vermiş, Türk askerlerinin iade edileceği ve Kürt asilere karşı gerekli önlemin alınacağı sözünü vermiştir (Hakimiyat-i Milliye, 9 Teşrin-i Evvel 1927). İki ülke arası ilişkilerin oldukça gergin olduğu bir dönemde, Hâkimiyet-i Milliye ve Cumhuriyet gazeteleri hudut meselesinin bir an evvel çözülmesi çağrısı yapmış ve bu olaylarda İran'ı İngiltere ve Sovyetlerin yönlendirdiğini iddia etmiştir (Gedil 1986: 24'den naklen). İran, Türkiye ile gerginleşen ilişkilerini düzeltmek amacıyla Paris'te bulunan İran eski Başbakanı Ali Han Faruki'yi Ankara'ya göndermiştir. (Hâkimiyet-i Milliye, 14 Teşrin-i Evvel 1927) Türkiye, Faruki Han ile görüşmek ve bir protokol imzalamak üzere dış işleri bakanı Tefik Rüştü Bey ile Tahran büyükelçisi Memduh Şevket Bey'i görevlendirmiştir (B.C.A,030. 18. 01. 01. 026. 58. 7).

Yapılan görüşmeler neticesinde 1927'de Kürtlerin isyan ettiği hudut bölgelerinde incelemeler yapmak üzere bir heyetin kurulması kabul edilmiştir. Ayrıca 22 Nisan 1926 tarihli İran ve Türkiye Dostluk anlaşma-sına, 15 Haziran 1928'de ek bir protokol imzalanmıştır (Komisyon 1982: 941). Bu ek protokole göre taraflardan birinin saldırıya uğraması durumunda,

---

¹⁸ İbrahim Tali (Öngören), XX. Yüzyılın ilk yarısında Türk siyasi tarihinin önemli şahsiyetlerindendir. 1875 yılında İstanbul'da doğan İbrahim Bey, Askeri Tıbbiye okulu mezunudur. Trablusgarp savaşına katılmış, Atatürk ile beraber Samsun'a çıkanlar arasında bulunmuş, Milli Mücadelede Atatürk'ün yakınları arasında yer almış, Sovyetlerle ilişkileri geliştirmek için Moskova'ya giden siyasi heyette bulunmuştur. Cumhuriyet döneminde dış temsilciliklerde görev yapmış, daha sonra yurda dönerek Birinci Umumi Müfettişlik görevine atanmıştır. İbrahim Tali (Öngören) hakkında ayrıntılı bilgi için bkz., Erdal Aydoğan, *Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tali, Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e*, Yeditepe yayınları, İstanbul 2008. Erdal Aydoğan, Ş. Ortak, *Dr. İbrahim Tali Bey'in Günlüğü*, Arba Yayınları, 2000.

diğer taraf bu savaşı önlemeye çalışacak, önleyemezse iki tarafın ortak çıkarlarına uygun bir biçimde durumu yeniden inceleyecektir. Dönemin Başbakanı İsmet Paşa, bu anlaşmayı şöyle değerlendirmiştir; “*Komşumuz İran’la yaptığımız protokoller iki memleket münasebetlerinde esasen hüküm süren dostluğun ve iki komşu arasında iktisadi inkişaf ve işbirliği arzularının samimiyetine delildir. İki memleketin temasları ve ulaştırma vasıtaları arttıkça iyi geçinme ve birbirine emniyet etme esaslarının her iki taraf için hayırlı semereleri daha iyi olacaktır*” (Akşin 1991: 192-193).

Söz konusu ek protokolden sonra 9 Nisan 1929’da sınır güvenliğini sağlamak üzere bir sözleşme imzalanmış (Soysal 2000: 420) ve her iki ülkenin görevlendirdiği kişilerden oluşacak daimi sınır komisyonu kurulmasına karar verilmiştir. Hem İran ve hem de Türkiye iki ülke arasındaki sınırdan memnun olmayıp, 1913 yılında belirlenen sınırların değiştirilmesini istemişlerdir (Özgiray 2000: 299). Komisyon çalışmalarına 1929-1930 yıllarında başlamıştır. Türkiye 1929 yılındaki hudut komisyonu başkanlığına dış işleri bakanlığı eski genel müdürlerinden, büyükelçi müsteşarı Müşfik Selami Bey’i ve üçüncü ordu müfettişliği erkân-ı harbiye reisi kaymakam Fadıl Beyi tayin etmiştir (B.C.A, 030. 18. 01. 02. 04.35.15.). Ancak bir müddet sonra Müşfik Selami Bey görevden alınarak yerine Moskova büyükelçiliği eski müsteşarı Nurettin Ferruh Bey atanmıştır (B.C.A, 030. 18. 01. 02. 5. 50. 6.). Ayrıca komisyona topograf olarak harita genel müdürlüğünden Binbaşı Ali Rıza Bey atanmış (B.C.A,030. 18. 01. 02. 04.35.15.). aynı vazife ile Milli Savunma Bakanlığı’ndan da topograf Binbaşı İbrahim Bey tayin olmuştur (B.C.A,030. 18. 01. 02. 4. 38. 13.). Komisyonun kâtipliğine ise ikinci şube kâtiibi Saffet Şükrü Bey atanmıştır (B.C.A, 030. 18. 01. 02. 04.35.15.).

1929’da faaliyete başlayan sınır tespit komisyonu gerek mevsim şartları ve gerekse 1929-1930 Ağrı Dağı isyanları sebebiyle çalışmalarını tatil etmek zorunda kalmıştır (Hâkimiyet-i Milliye, 23 Kanunu-i Sani 1931).

1931 yılı Türk-İran ilişkilerinin yeniden düzelmeye başladığı bir dönemdir. Bu süreçte Türkiye’nin Dış İşleri Bakanı Tefik Rüştü Bey (Aras) Tahran’a bir ziyarette bulunmuştur. Bu ziyaret esnasında yapılan çalışmalar sonucunda 23 Ocak 1932’de Tahran’da, Tefik Rüştü Bey ile İran Dış İşleri Bakanı Farugi arasında “Hudut Hattının Tazinine Dair İtilafname” ve

aynı tarihte “Uzlaşma, Adi Tesviye ve Hakem Muahedesi” imzalanmıştır.¹⁹ Bu anlaşmalarda, sınır sorunlarının kesin olarak ortadan kaldırılması kararlaştırılmıştır. 23.01.1932’de hudut hattının tayini hakkında yapılan itilafname gereğince Türk - İran sınırını arazi üzerinde tespit etmek üzere ikisi Türk Hükümeti ve ikisi de İran Hükümeti tarafından tayin olunan dört üyeli bir komisyon oluşturulmasına karar verilmiştir. Bu Komisyona katılan Türk heyetinin başkanlığını Dış İşleri Bakanı Tefrik Rüştü Bey yapmıştır. Komisyonun çalışmaları esnasında Genel Kurmay, Baş Vekâlete, haritalar ile daha önce tespit edilen protokol ve arazinin birbirine uymadığını ve söz konusu durumun zorluk çıkardığını bildirmiştir. Başvekâlet bu durum hakkındaki görüşlerini 2.11.1932 tarihinde Genel Kurmay Başkanlığına gönderdiği talimatla cevaplandırmıştır. Buna göre İran ile zor şartlar altında kurulan dostluk ilişkisine zarar vermeyecek bir surette çözümlenmesini istemiştir (B.C.A, 18. 416. 4). Benzer bir tavır da Şah Rıza’dan sergilenmiş ve İranlı yetkilerin sınır bölgesinde Türkiye’nin taleplerinin kabul edilemez olduğunu belirtmeleri üzerine Türkiye’nin dostluğuna zarar vermeyecek şekilde çözüm yolu bulunmasını istemiştir (Gedil 1986: 28). Sınır tespit komisyonu çalışmalarını 1934 yılında tamamlamış ve bir neticeye ulaşmıştır. Buna göre İran, Ağrı Dağı mıntikasının bir bölümünü (Küçük Ağrı Bölgesini) Türkiye’ye bırakmıştır. Buna karşılık Türkiye’de Van’ın güneydoğu bölgesindeki Bazırgan ve Kotur mıntikasındaki arazinin bir bölümünü İran’a bırakmıştır. 536 kilometrelik sınır şeridinde 517 sınır taşı dikilmiştir (Özgiray 2000: 304).

Türkiye bu düzenlemeyi yaparak uzun zamandır kendini meşgul eden ve bölgedeki asayişsizliğin başlıca sebebi olan sınır meselesini çözülmüştür. Öyle ki Türk askeri birliklerinin karşısında tutunamayan isyancı Kürtler çok kolay bir şekilde Küçük Ağrı Dağı bölgesine kaçabiliyor, Türk birlikleri ise o bölgenin İran’a ait olması sebebiyle takip edemiyor ve geri dönmek zorunda kalıyorlardı. Türkiye uzun zamandır sıkıntı veren bu durumu 1930 yılında tek taraflı olarak son vermek istemiştir. 8-9 Haziran 1930’da Salih Omurtak komutasındaki Türk birlikleri Küçük Ağrı Dağı böl-

¹⁹ Anlaşmaların tama metni için b.k.z., *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyet’in İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Dış İşleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara 1973, s. 57.

gesindeki isyancılar üzerine harekât başlatmış, İran sınırı geçilerek Küçük Ağrı Dağı kuzeyden ve güneyden çembere alınmış ve İran bölgesine kaçan isyancı Kürtler etkisiz hale getirilmiştir (Saray 1999: 116). Türkiye askeri müdahaleden sonra İran'a kendi sınırlarına kaçan Kürtleri yakalaması ve İran Kürtlerinin Türkiye Kürtlerine destek vermemesi konularında nota vermiştir. Türkiye'nin söz konusu notasını İran'ın Ankara'daki büyükelçisi şöyle cevaplamıştır; "Ağrı Dağı isyanına karıştığı iddia edilen İranlı Kürtlerin reisleri halen gözetim altındadır. İranlı Kürt ahali de Ağrı sınırından uzaklaştırılmıştır. İran Kürtlerinin Türk toprağına tecavüz etmelerine ve Türkiye Kürtlerinin İran toprağına sığınmalarına ve yardım almalarına mani olmak üzere hududu ciddi bir surette kontrol altına aldık. Doğal müşkülata rağmen işgal hareketlerinin durması için elimizden geleni yapmaya çalışıyoruz" (Vakit, 21 Temmuz 1930). İran Türkiye ile yapmış olduğu dostluk anlaşmalarının gereğini yerine getirmek için İran'a sığınmış Türkiyeli Kürtler ve onlara yardım eden İran'lı Kürtlerin üzerine askeri harekât başlatmış ve 300'e yakın isyancıyı ele geçirmiştir (Saray 1999: 117).

22 Nisan 1926'da İran ile Türkiye arasında yapılan dostluk anlaşmasının süresi 1932 yılında sona ermiştir. Her iki ülke aralarındaki dostluğun sürmesini istemiş ve yeni bir anlaşma yapmayı uygun bulmuşlardır. Türkiye 2 Kasım 1932 tarihindeki Bakanlar Kurulu toplantısında İran'la kurulan barış ortamının devam etmesi için 1926 yılında yapılan anlaşmanın o gün için geçerliliğini yitirmiş maddelerini çıkararak yenilenmesi kararı almıştır (B.C.A., 030. 18. 10. 02. 31. 68. 10). 5 Kasım 1932'de Ankara'da İran'la "Dostluk Muahedesi" ve "Emniyet, Bitarafılık ve İktisadi İşbirliği Muahedesi" imzalanmıştır.²⁰

b. Güney Azerbaycan'da Rıza Şah Pehlevi'nin Politikaları ve Türkiye'nin Bölgeye Dair Tutumu;

Ahmet Kaçar'ın Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra ülkesini terk etmek zorunda kalması ile İran'da Kaçar Hanedanlığı, yani Türk idaresi sona ermiştir. Rıza Pehlevi döneminden itibaren ve günümüze kadar uzanan süreçte İran'ın tamamında görülmekle birlikte özellikle Azeri Türklerinin öz

---

²⁰ Anlaşmanın maddeleri için bkz. Aynur Gedil, *a.g.t.*, ekler.

yurdu olan Güney Azerbaycan'da Farslaştırma politikaları olanca şiddetiyle uygulanmaya başlanmıştır.

Rıza Şah, "İran Milleti" oluşturmak için başta Azeri Türkleri olmak üzere tüm topluluklar üzerinde asimilasyon politikaları uygulamıştır. 1930 yılında Farsça İran'da tek resmi dil olarak ilan edilmiş, 1935 yılında Türkçe yer isimleri Farsça ile değiştirilmiştir. 1937 de ise Azerbaycan Eyaleti'nin idari taksimatı değiştirilerek ikiye bölünmüştür. Böylece bölge ekonomik, siyasi ve kültürel açıdan hızla gerilemeye başlamıştır (Kalafat- Keskin 2005: 105). Örneğin 1930 ile 1940 yılları arasında Güney Azerbaycan'da devlet yatırımı olarak iki fabrika yapılırken Türk nüfusunun az olduğu diğer bölgelerde bu sayı 20'ye ulaşmıştır.

Bunun sonucu olarak Güney Azerbaycan'da işsizlik sorunu artmıştır. Rıza Pehlevi, bu dönemde, yeni ekonomi ve kültür merkezi olarak Tahran'ı geliştirmeyi ve böylece Güney Azerbaycan'dan kitleler halinde bu bölgeye Türkleri göç ettirmeyi ve Fars nüfusu arasında eritmeyi amaçlamıştır. Ayrıca Güney Azerbaycan'a atanan valilerin Türk olmayıp Farslardan seçilmesine dikkat edilmiş, bu yerel yöneticiler halkın Türkçe konuşmasını engellemek, Türkçe yayın yapmasını yasaklamak için çabalamışlardır. Azeri Türklerinin Türk olmadığı, arı ırktan oldukları, Azeri Türkçesinin de Ural-Altay dil grubundan değil Farsçanın bir kolu olduğu fikri devlet görüşü olarak ileri sürülmüştür (Güneyli 2005: 74).

Söz konusu süreçte Türk makamları Güney Azerbaycan'da yaşananları ve bunlara dair Türkiye'nin ne gibi tedbirleri alınabileceğini içeren raporları çeşitli defalar yetkili makamlara sunmuşlardır. Örneğin 5 Ocak 1926 tarihinde Van Hudut Komitesi'nden Erkan-ı Harbiye Umumiye Riyaseti İstihbarat Dairesi'ne gelen ve buradan, 10 Ocak 1926'da Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Reisi Müşir Fevzi (Çakmak)'a ve oradan da Başvekâlet Celilesi'ne iletilen İran ahvaline dair bir belge gönderilmiştir.

Ahmet Kaçar yerine Rıza Pehlevi'nin şah ilan edilmesinin Güney Azerbaycan'daki akisleri hakkında önemli bilgiler içeren ve Van Hudut Komiseri Süleyman Harbi'nin görüş ve isteklerini içeren söz konusu belgede (Melikzade 2004: 63-64'den naklen) ifade edildiğine göre; Kaçar Handedanlığı yerine Rıza Pehlevi'nin şah ilan edilmesi, Güney Azerbaycan'da memnuniyetsizliğe neden olmuştur. Zira Rıza Pehlevi, Azeri Türklerinin

etnik kimliğini yok edip onları Farslılaştırmaya çalışmaktadır. Bunun için okullardaki Türkçe dersleri yasaklanmış, Urmiye'deki Türk valiyi görevden alarak yerine Fars bir idareci atamıştır.

Ayrıca Güney Azerbaycan'da bir Ermeni ve Asuri devleti kurmak için Tebriz'de İngilizler ve Urmiye'de Amerikalılar çalışmalarına devam etmektedirler. Bütün bu gelişmelerin ışığında Türkiye Cumhuriyeti, Tebriz'deki Şehbenderlik Kañçılaryası'na Türk dostu olan Zafer üd Devle'yi tayin ederek bölgede siyasi olarak üstünlüğü ele geçirmeyi amaçlamaktadır.

Söz konusu belgede, ilgili konulara dair ifade edilenler şöyledir; *...Aslen Türk olan Kaçar sülalesinin son şahını iskat ederek yerine Pehlevi Hanedanını getirmeleri aslen Türk olan Azerbaycan'da derin bir hoşnutsuzlukla karşılanmıştır. Azerbaycan'ı temsil ettirmek bunlara Fars olduklarını telkin gayesini takip eden bugünkü İran başındaki İngiliz oyuncağı Rıza Han'ın teşvikiyle Azerbaycan'ı Acem yapmak için çok uğraşmaktadırlar.*

Azerbaycan'daki mekteplerde Türkçe tedrisatın men edildiği, Fars şairlerinin Azerilerin esasen Fars oldukları hakkındaki telkinleri mevkufen haber alınmıştır. Kürt, Ermeni, Asur mukareneti için Tebriz'deki İngilizlerin, Urmiye'de Amerikalıların çalışmakta oldukları muhakkaktır.

Kafkasyalı bir Türk olan Rumiye (Urmiye) Valisi azil edilerek yerine bir Acem vali tayin edilmiştir. Tebriz'deki Azerbaycan emirkeşleri Mirza Hüseyin Han'ın erkân-ı harbi olan Zafer Üd Devle, hakikaten Türk(tür) ve Türk muhibbidir. Tebriz'in pek fena faaliyetlerini anlayarak mukabile etmek, gerek Daşnak Komitesi'nin, gerek İngilizlerin ve Acemlerin faaliyet-i siyasilerinden haberdar olarak cereyanı lehimize ihale etmek lazımdır kanaatindeyim. Zafer Üd Devle kolaylıkla elde edilebilir. Bir Türk evladı olduğundan ve kendisi bir ordu erkânı harbi bulunduğundan çok şayan-ı istifade bir şahsiyettir. Rumeli'de bulunduğu sırada şehbenderlik tercümanı Ahmet Bey'in dostları olduğunu da bilnisbe biliyorum. Mumaileyh Ahmet Bey'in Tebriz'deki şehbenderlik kañçılrlığına nakletmek arzusu da mevcuttur, bunu kendisi söylemiştir. Taraf-ı riyasetine tanzim buyrulacak bir program takip ederek hususundan haberdar etmek ve devletin nükte-i nazarına göre ifa-i vazife eylemek üzerine mumaileyhin kañçılrlığına tayinine delalet buyrulmasını arz ederim.

Van Hudut Komiseri Süleyman Harbi"

Güney Azerbaycan'da söz konusu sorunlara dair bir başka belge de Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri'nin bölgeye yaptığı bir gezi sırasında gözlemlerini, karşılaştığı sorunları ve bunlara dair uygulanacak politikaları içeren ve Başbakan İsmet Paşa'ya sunulan 13 Ocak 1934 tarihli rapordur (B.C.A,030, 10, 261.769.1).

Söz konusu raporda ifade edildiğine göre; Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri, 1933 yılının sonlarında Güney Azerbaycan'ın makû şehrindeki Türkiye-İran Daimî Hudut Komisyonu toplantısına, Türkiye Cumhuriyeti'ni temsil eden heyetin başkanı olarak katılmış ve bu fırsattan istifade ederek, Azerbaycan Türklerinin durumu hakkında bir inceleme yapma fırsatı bulmuştur.

Birinci Umumi Müfettişlik Başmüşaviri'nin ifadesine göre bu inceleme şu iki açıdan gereklidir;

1. Azerbaycan Türkleri, Türkistan Türklerinin yolu üzerinde bulunmaktadır ve onların mili benliklerini muhafaza etmesi, Türkiye'de doğan toplumsal inkılâp hareketlerinin ve milliyetçilik düşüncesinin kolay bir şekilde geniş Türk kitlelerine intikaline ve Türkler arasındaki kültür birliğinin bozulmamasına, Türkler arasındaki bağların tesisine yardımcı olur.

2. Türkiye'nin doğusunda yaşayan ve Türkçeden başka aile dili kullanan vatandaşların temsil edilmesinde bir taraflarının yabancı ülkelerdeki Türk kitlelerine dayanması Türkiye için daha faydalıdır. Bu durum onların Türk olmayan yabancılardan ayrılmalarına ve milli benliğe daha sıkı sarılmalarına yardım eder.

Söz konusu rapordan elde edilen bilgilere göre; İran'da Azerbaycan Türkleri arasındaki dayanışma ve Türklük bilinci, birkaç yıl önce İran hükümetinin buralarda uyguladığı şiddet politikaları sebebiyle artmıştır. Türkiye'de milliyete önem veren inkılâbın doğması, Birinci Dünya Savaşı sırasında oralara giden Türk birliklerinin attığı Türklük tohumlarının kolaylıkla canlanmasına ve Türklük duygusuna doğru bilinçli adımlar atılmasına sebep olmuştur.

Başmüşavirin bildirdiğine göre; Güney Azerbaycan'da kendisini karşılamaya gelen heyette üst düzey kumandanlar haricindeki subay ve askerler sadece Türkçe konuşabiliyorlar. Sadece Farsça bilen bir kumandanın, askerlerine emir verebilmek için Türkçe öğrenmek zorunda kaldığını ifade

etmesi yukarıdaki bilgileri doğrulayıcı niteliktedir. Ahali, Türk heyetini gördüğünde kendilerinin de Türk olduğunu anlatmaya başlamıştır. Türk heyeti, İran Şah'ı tarafından öldürülen Makü Serdarı İkbâl üs Saltana Mur-taza Kulu Han'ın oğlu Hasan'ın evine misafir olmuştur. Bu sırada henüz dokuz, on yaşlarında olan Hasan, Türk heyetinden yeni Türk harflerini öğrenmek istemiş, hatta kısa süreli bir çalışma ile " Men Türküm. Öz dilim Türkçe idi. Veli mene medrese Farisi ohuduplar." cümlesini yazmıştır.

Azeri Türklerinin Türkçe konusundaki hassasiyetlerine ve İran hükümetinin ise bu durumdan ne kadar rahatsız olduğuna dair raporda çeşitli örnekler verilmiştir. Birinci Umumi Müfettişlik Başmüsaviri'nin ifadesine göre; İranlılar Güney Azerbaycan'da ilk zamanlar resmi dairelerde Farsçadan başka bir dil konuşulmasına izin vermemek ve Türk adını ağza aldır-mamak için zor kullanmışlardır. Ayrıca okullarda Farsça eğitim yapılmaktadır. İranlılar, Türkiye'ye yakın şehirlerini imar etmeye, geliştirmeye çalışmaktadırlar. Böylece Azeri Türklerine, Türkiye'nin İran'a yakın şehirlerinden kendi ülkelerinin daha gelişmiş olduğunu göstermek istemektedirler. Azeri Türklerine Fars kültürünün, Fars medeniyetinin üstün olduğunu kabul ettirmeye çalışmaktadırlar. Bu bölgede yeni Türk harflerini öğrenil-memesi için önemli bir çaba sarf ediyorlar. Ermeniceye bile müsamaha gösteren Fars idaresi, Türkçeyi kesinlikle yasaklamıştır.

Başmüsavir, raporunun ilerleyen bölümlerinde Türkiye'nin Azeri Türklerinin durumuna karşı ne yönde faaliyet yapması gerektiğine dair görüşlerini bildirmiştir. Buna göre; Türk dili Türkiye dışında özellikle Suriye, Irak, İran, Kafkasya ve Orta Asya'da çeşitli diller arasında hala konuşma dili olarak varlığını sürdürmektedir. Ancak Türkiye daha fazla ihmalkâr davranırsa Türk dili bu bölgelerdeki varlığını kaybedebilir. Balkan memleketlerinde de Türkçeyi konuşan anlayan az değildir. Bu bakımdan hem memleket içindeki milli benliği geliştirmek hem de Türkçenin diğer bölgelerde yaşamasını sağlamak için şu hususlara önem verilmelidir;

1. Tebriz önemli bir Türklük merkezidir. Bu bakımdan burada bir koloni vücuda getirmeli ve aydın bir Türk topluluğunu oraya yerleştirip, yaşatma çareleri aranmalıdır. Öyle ki burada bir Türk okulu açmanın yolu bulunabilsin.

2. Güney Azerbaycan'da Türk diliyle kolayca yayın yapabilmek için aydınlarımızın Fransızca öğretmek bahanesiyle orada okullar açması en

doğru yoldur. Böylece Türkler, bu okullara kolayca gidebilirler ve İran hükümetinin dikkatini çekmeden yeni Türk harflerini öğrenebilirler.

3. İstanbul'daki üniversitede veya Ankara'da bilimsel bir dergi çıkarılmalı ve bunda sınırlar dışındaki Türklük cereyanlarına değinmeden bilimsel yazılara ağırlık verilmelidir. Ayrıca Türklerin yaşadığı ülkelerin yetkililerini şüphelendirmeden bu dergiyi komşu ülkelere ucuz yollu sokup satmak gerekir. Bu derginin yaşaması için bütün asker ve memurlar abone edilmeli, esnaf/vatandaş herkes propaganda yolu ile abone olmaya teşvik edilmelidir. İstanbul Üniversitesi'ne yurt dışından gelen ünlü profesörlerin Türk diline dair yazdığı makaleler dergide kesinlikle yer almalıdır.

4. Türkçe basılmış veya basılacak ilgi çeken romanlar/hikâye kitapları bu ülkelerde çok ucuz satılmalıdır. Türkiye'nin halk edebiyatında yer tutan eserlerin basılması ve bu ülkelerde dağıtılması desteklenmelidir. İran sınırına yakın Van şehrinde bir okul açıp bir mecmua yayınlamak Azeri Türkleri ile Türkiye Türkleri arasındaki kültür bağının güçlenmesine faydalı olur. Fakat böyle bir hareket Farslı yetkililer tarafından kolayca anlaşılıp tedbir almaları kolay olacağından, Türkiye'nin daha iç bölgelerinde bu tür bir girişim yapılabilir.

5. İran sınırına yakın Türkiye şehirlerinin imarına ve Azeri Türkleri ile ticari ilişkileri geliştirmesine faydalı olacak yolların hızla inşa edilmesine önem vermek gerekir. Böylece hâlihazırda Türkiye'nin elinde bulunan manevi üstünlük muhafaza edilebilir. İran'dan Türkiye'ye göçmek isteyen insanlar, Türk tarafında kanun, adalet olduğunu söylemekte, İran'da ise sadece dayağın olduğunu ifade etmektedirler. Bu durum Azeri Türkleri arasında, Türk tarafının manevi olarak üstün olduğunu göstermektedir. Türkiye'ye göçen Azeri Türklerinin, Türkiye'nin İran'dan daha gelişmiş bir ülke olduğuna dair düşüncelerinin doğru olduğunu gözleriyle de görmelelerini sağlayacak maddi girişimlerin yapılması gerekmektedir.

Sonuç

Güney Azerbaycan coğrafi olarak İran'ın kuzeyinde yer alan ve Tebriz, Urmiye Erdebil, Hamedan, Hoy gibi önemli şehirleri olan, Türkistan Türkleri ile Anadolu Türklerini birbirine bağlayan önemli bir geçit bölgesinde yer alan, çoğunluğunu Azerî Türklerinin oluşturduğu bir bölgedir.

Türkiye Cumhuriyeti ve İran arasındaki ilişkiler resmi olarak 1921 yılında başlamakla birlikte Mondros Mütarekesi sonrasında ve Milli Mücadele'nin ilk yıllarında Güney Azerbaycan-Türkiye sınırına yakın bölgelerdeki İngiliz, Ermeni-Nasturi faaliyetleri Türk tarafının bu bölge ile yakından ilgilenmesini zaruri kılmıştır. 15. Kolordu Kumandanı Kazım Karabekir, bu dönemde özellikle Güney Azerbaycan bölgesinde yaşayan Azeri Türkleri ile ilişkileri geliştirilmeye çalışılmıştır.

Türkiye'de Cumhuriyetin ilanı sonrasında Türkiye ile İran ve Güney Azerbaycan arasındaki ilişkilerin merkezinde sınır uyuşmazlıkları meselesi yer almıştır. Bu dönemde Şah Rıza Pehlevi, Türkiye'deki Kürt isyanlarına gizliden destek verirken Türkiye'nin de Azeri Türkleri ile yakından ilgilenmesini ve onları desteklemesinden çekinmiştir.

Rıza Şah Pehlevi, 1925'ten sonra Güney Azerbaycan'daki Azeri Türklerine dair baskı ve asimilasyon (Farslaştırma) politikaları uygulamıştır. Türk makamları, özellikle Birinci Umumi Müfettişlik Başmüsavirliği, Azeri Türklerinin içinde bulunduğu duruma dair 1934 yılında bir rapor hazırlamıştır. Bu raporda Azeri Türklerinin Türkçe yayın yapması, okullarda eğitim dili olarak Türkçenin yasaklanması gibi baskılara rağmen halkın hala Türklük şuurunu kaybetmediği ifade edilerek Türkiye'nin bu bölge için ne gibi politika uygulaması gerektiği konusunda bazı tespitler yapılmıştır.

KAYNAKÇA

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 030. 18. 01. 01. 018. 28.6
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 030. 18. 10. 02. 31. 68. 10.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 030. 18. 01. 01. 026. 58. 7.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 030. 18. 01. 02. 04.35.15.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 030. 18. 01. 02. 04.35.15.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 030. 18. 01. 02. 04.35.15.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 030. 18. 01. 02. 4. 38. 13.

Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 030.18.1.1, 3.29.11
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri,030. 18. 01. 02. 5. 50. 6.
Başbakanlık Cumhuriyet Arşivleri, 030, 10, 261.769.1.
Sürelî Yayınlar
Cumhuriyet, 16 Temmuz 1932
Hâkimiyet-i Milliye, 9 Teşrin-i Evvel 1927.
Hâkimiyet-i Milliye, 14 Teşrin-i Evvel 1927.
Hâkimiyet-i Milliye, 23 Kanunu-i Sani 1931.
Ulus, 11 Temmuz 1937.
Vakit, 21 Temmuz 1930.

Kitaplar

AKŞİN Aptülhat, (1991).*Atatürk'ün Dış Politika İlkeleri ve Diploması*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
ARMAOĞLU Fahir (1994) *20.Yüzyıl Siyasi Tarihi 1914-1980*, Türkiye İş Bankası Yayını, Ankara.
Atatürk'ün Milli Dış Politikası (Milli Mücadele Dönemine Ait 100 Belge) 1919-1923, Kültür Bakanlığı Atatürk Dizisi, Ankara 1994.
Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, C.II, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1997.
ATATÜRK Mustafa Kemâl (1993) *Eskişehir-İzmir Konuşmaları 1923*, Kaynak Yayınları, İstanbul.
ATTAR (HAŞİMZADE) Aygün (2006) *İran'ın Etnik Yapısı (Yakın Dönem ve Günümüzde)*, Divan Yayıncılık, Ankara.
AYBARS Ergün(1988) *İstiklal Mahkemeleri*, C. I, İzmir.
AYSAM E. (1938) *Büyük Harpte İran Cephesi*, C.III, İstanbul Askeri Matbaası, İstanbul.
AYDOĞAN Erdal (2008) *Türk Siyasi Hayatında Dr. İbrahim Tali, Mustafa Kemal'le Trablusgarp'tan Cumhuriyet'e*, Yeditepe yayınları, İstanbul.
AYDOĞAN Erdal, ORTAK Şaban (2000). *Dr. İbrahim Tali Bey'in Günlüğü*, Arba Yayınları, İstanbul.

- BLAGA Rafael (1997) *İran Halkları El Kitabı*, Yeni zamanlar dağıtım (yayın yeri yok).
- GEREDE Hüsre (1952) *Siyasi Hatıralarım*, C.I, İstanbul.
- GODS M.Reza (1994) *İran vı XX Beke, Politicheskaya İstoriya*, Moskva.
- KABACALI Alpay (1991) *Tarihimizde Kürtler ve Ayaklanmaları*, Cem Yayınevi, İstanbul.
- KARABEKİR Kazım (1966) *İstiklal Harbimiz*, Türkiye Yayınevi, İstanbul.
- KAZAM-ZADE Firuz (2004) *Barba Za Vliyaniye Vı Persii, Diplomaticheskoye Protivostoyaniye Rassii i Anglii, Tsentrpoligraf*, Moskva
- KELEŞYILMAZ Vahdet (1999) *Teşkilat-ı Mahsusanın Hindistan Misyonu (1914-1918)*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- KOMİSYON (1998) *Harp Akademileri Bülteni*, Harp Akademileri Komutanlığı Yayınları, Sayı 188/Eki, İstanbul
- KOMİSYON (1965) *Türk İstiklal Harbi, III Cilt, Doğu Cephesi 1919-1921*, Genel Kurmay Basım Evi, Ankara.
- KOMİSYON (1973) *Türkiye Dış Politikasında 50 Yıl, Cumhuriyet'in İlk On Yılı ve Balkan Paktı (1923-1934)*, Dış İşleri Bakanlığı Araştırma ve Siyaset Planlama Genel Müdürlüğü, Ankara.
- KOMİSYON (1982) *Olaylarla Türk Dış Politikası, C.I 1919-1973*, Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara.
- OKYAR Fethi (1980). *Üç Devirde Bir Adam, (Yayına Hazırlayan Cemal Kutay)*, (yayın evi yok), İstanbul .
- ÖKE Mim Kemal (2001) *The Armenian Question*, Turkish Historical Society Printing House, Ankara.
- SARAY Mehmet (1999) *Türk- İran İlişkileri*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- SARIHAN Zeki (1993) *Kurtuluş Savaşı Günlüğü I; Mondros'tan Erzurum Kongresine*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- ŞİMŞİR Bilâl N. (1996) *Bizim Diplomatlar*, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- SONYEL Selahi (1995) *Kurtuluş Savaşı ve Dış Politika*, C.I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

- SOYSAL İsmail (2000) *Tarihçeleri ve açıklamaları ile birlikte Türkiye'nin siyasal anlaşmaları 1920- 1945*, C. I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- SUHARUKOV S. A. (2009) *İran Mejdü Britaniei i Rossiei Ot Politiki Do Ekonomiki*, Aleteiya, Sankt-Peterburg.
- TANRIÖVER Hamdullah Suphi (2000) *Dağ Yolu (I)*, Kültür Bakanlığı 1000 Temel Eser, Ankara.
- TEVETOĞLU Fethi (1987) *Ömer Naci*, Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları, Türk Büyükleri Dizisi: 45, Ankara.

Makaleler

- ARAR İsmail (1981) "Atatürk'ün Günümüz Olaylarına da Işık Tutan Bazı Konuşmaları", *Bellekten*,45//177, Ankara.
- ÇETİNSAYA Gökhan (1997) "Dünden Bugüne Türkiye-İran İlişkileri", *Birikim, Aylık Sosyalist ve Kültür Dergisi* İstanbul.
- ÇETİNSAYA Gökhan (2000) "Milli Mücadeleden Cumhuriyete Türk-İran İlişkileri 1919-1925", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, CXVI, Ankara.
- ÇETİNSAYA Gökhan, (2000) "Tanzimat'tan Birinci Dünya Savaşı'na Osmanlı-İran İlişkileri", *Kök Araştırmalar, Osmanlı Özel Sayısı*, Ankara.
- GÜNEYLİ Araz (2005) "Birinci Pehlevi (1929-1941) Döneminde Güney Azerbaycan", *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, Ankara.
- KALAFAT Yaşar KESKİN Arif (2005) "İranlılık Paradigmasının Çöküş Süreci ve Güney Azerbaycan Milli Hareketinin Yükselişi", *Güney Azerbaycan Sosyal, Kültür, Siyasi Araştırmalar Dosyası*, Ankara.
- KURTCEPHE İsrail, BALCIOĞLU Mustafa (1992) "Birinci Dünya Savaşı Başlarında Romantik Bir Türk Alman Projesi – Rauf Bey Müfrezesi", *OTAM Dergisi*, Ankara.

- ÖZGİRAY Ahmet (2000) “İngiliz Belgeleri Işığında Türk-İran siyasi İlişkileri (1920-1938), *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara.
- TOHİD Melikzade, (2004) “I. Azerbaycan Cumhuriyeti (1918-1920) ve İran (Fars) Basını”, *Karadeniz Araştırmaları Dergisi*, Sayı 4, Ankara.

Tezler

- BULUT Kadriye (2000) *Atatürk Dönemi Türk Dış Politikası Çerçevesinde Türkiye'yi Ziyaret eden Devlet Başkanları ve Heyetler*, Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırma Enstitüsü Türk Tarihi Anabilim Dalı, Cumhuriyet Tarihi Bilim Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- FARS Nasser Rahber (1986) *İran Meşrutiyet Devrimi*, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi, Uluslar arası ilişkiler bölümü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- GEDİL Aynur (1986) *Atatürk Dönemi Türk İran İlişkileri*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- METİN Barış (2007) *Birinci Dünya Savaşı'nda İran Coğrafyasında Etnik, Dini ve Siyasi Nüfuz Mücadeleleri*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara.

